

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН І ПОЛІТОЛОГІЇ

На правах рукопису

ОРЛОВСЬКА Ольга Миколаївна

**ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК
ЕТНІЧНОЇ САМОСВІДОМОСТІ
УКРАЇНЦІВ (РУСІВ)
X – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.
(ДЖЕРЕЛОЗНАВЧЕ ДОСЛІДЖЕННЯ)**

07.00.05 — етнологія

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
дисертації на одбуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ — 1996

№ 36.123

Дисертація в рукописі.
Робота виконана у відділі
ознавства, фольклористики
НАН України.

ЛНБ України ім.В.Стефаника

00757136 (Т)

Науковий керівник - доктор історичних наук
ПОНОМАРЬОВ АНАТОЛІЙ ПЕТРОВИЧ

Офіційні опоненти - доктор історичних наук, професор
НАУЛКО ВСЕВОЛОД ІВАНОВИЧ
- кандидат історичних наук, старший
науковий співробітник ГУРЖІЙ ОЛЕКСАНДР ІВАНОВИЧ

Провідна установа - Київський національний університет
ім. Т.Г.Шевченка

Захист дисертації відбудеться 14 грудня 1996 року о 14:00
годині на засіданні Спеціалізованої вченої ради Д.01.87.01
при Інституті національних відносин і політології НАН України
за адресою: 252011, м.Київ - 11, вул.Кутузова, 8.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту
національних відносин і політології НАН України (вул.Кутузо-
ва, 8, кім. 218).

Автореферат розіслано "16" листопада 1996 року

Вчений секретар
Спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук ЛЛБ Д.А.Левенець

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Етнічна самоосвідомість визнається етнологами одним з головних компонентів етносу, характер вияву якого визначає спрямованість фундаментальних етнічних процесів й навіть політику національного державотворення. Для України, яка, власне, розпочинає національно - державну розбудову, осмислення таких процесів, як і системи розвитку етнічної самоосвідомості - одного з головних чинників консолідації суспільства, - набуває особливої важливості.

Не дивлячись на таку політичну заангажованість, в теоретичному плані феномен етнічної самоосвідомості українців вивчений недостатньо. Науковий інтерес спрямовувався переважно на розуміння сучасних форм усвідомлення людьми їхньої причетності до свого народу й нації, майже не торкаючись глибинних основ їх формування. А до останніх належать і етногенетичні витoki, і етнічна природа, і їх історична трансформація, котрі лише у своїй сукупності дозволяють зрозуміти всю систему етнічної самоосвідомості, і, отже, перспективу її розвитку.

З огляду на це особливої актуальності набуває вивчення перших зафіксованих вітчизняними письмовими джерелами проявів етнічної самоосвідомості українців (русів), відображення в джерелах процесу розвитку цієї самоосвідомості, її природи та системи трансформації в самоосвідомість національну - усвідомлення людьми не тільки власне етнічних цінностей, але й цінностей держави, державних символів, атрибутів, інституцій.

Розуміння усіх цих аспектів етнічності становить підґрунтя теорії етносу, трактування природи, часу та векторів

ностей розвитку етнічної самосвідомості українців, що залишаються до цього часу найбільш дискусійними і суперечливими. А власне осмислення саме цього феномену і становить ядро етногенетичних теорій.

Отже, дослідницька робота підійшла до межі, коли аналіз фактичного матеріалу при вивченні процесу формування та розвитку етнічної самосвідомості українців, набуває особливого теоретичного значення. Такі дані містяться насамперед в літописних джерелах, в законодавчих та юридичних документах, в літературних пам'ятках середньовіччя, полемічній літературі, в матеріалах спостережень іноземних мандрівників тощо, власне у загальновідомих для дослідників джерелах, однак до цього часу не вивчених з огляду на етнічність.

Саме тому вони заслуговують на спеціальну увагу вчених, як і на нетрадиційне їх прочитання.

Об'єктом дисертаційного дослідження є український етнос періоду середньовіччя.

Предмет дослідження - етнічна самосвідомість українців (русів) зафіксована письмовими джерелами X - першої половини XVII століття.

Метою дослідження є розкриття процесу формування та розвитку етнічної самосвідомості українців (русів) через аналіз джерел та літератури X - першої половини XVII ст.

Реалізації мети підпорядковані дослідницькі завдання:

1. Виявлення кола джерел, що містять дані про етнічну самосвідомість українців (русів).
2. З'ясування на основі літописних даних часу функціонування назв східнослов'янських літописних союзів племен, у першу чергу тих, що стали основою для формування україн-

ського етносу.

3. Виявлення витоків формування загальної етнічної самосвідомості українців (русів) на протоукраїнських землях на основі аналізу етнонімів та етнотопонімів.

4. Аналіз уявлень літописців про етнічні кордони українців (русів) в XII- XIII ст.

5. Дослідження народних уявлень про етноси в їх історичному розвитку.

6. Виявлення, за даними письмових джерел, загальних рис процесу розвитку етнічної самосвідомості українців (русів) у період середньовіччя.

Ступінь розробленості проблеми. Проблема етнічної самосвідомості українців (русів) періоду середньовіччя українською етнологічною наукою спеціально не розроблялась.

Етнографічні, історичні та лінгвістичні дослідження, що стосуються окремих аспектів теми, не розкривають її цілком.

Дослідження з теорії етносу (Ю.В.Бромлей, М.В.Криков, В.І.Наулко, А.П.Пономарьов, М.М.Чебоксаров) склали теоретичне підґрунтя дисертаційної роботи, також як і праці в історіографії української етнографії (В.Ф. Горленко), етнічної осяматички та етимології етнічних назв (В.О. Ніконов, О.С. Стрижак, О.М.Трубаčov).

У 80 - ті роки ХХ ст. вийшли дві колективні монографії присвячені дослідженню формування та розвитку етнічної самосвідомості слов'янських народів, що містять багатий матеріал для порівняння цих процесів у різних народів епохи середньовіччя. Відповідні розділи цих досліджень безпосередньо торкаються нашої тематики, зокрема- А.І.Рогова, В.Н.Флорі "Формування етнічної самосвідомості давньоруської народності (за

пам'ятками давньоруської писемності X - XII ст.)" в кн.: "Розвиток етнічної самосвідомості слов'янських народів в епоху раннього середньовіччя". - М., 1982.; Н.І.Толстого "Давньослов'янська літературна мова в XII- XIV ст." в кн.: "Розвиток етнічної самосвідомості слов'янських народів в епоху арілого феодализу". - М., 1989. Дані дослідження, а також роботи В.Д. Королька, Є.П.Наумова розкривають важливі аспекти ієрархічності самосвідомості етносів середньовіччя.

Торкається нашій тематики й історичні дослідження присвячені проблемі походження Русі (як самого терміну, так і держави Київська Русь). Праці істориків та етнографів XIX - початку XX століття - М.Максимовича, М.Драгоманова, М.Грушевського, С.Шелухіна, О.Єфименко.

В радянський період цю проблему досліджували Д.С. Ліхачов, М.М.Тихомиров, В.О.Рибаков та інші.

Питання еволюції назв "Русь", "Україна" обговорювалось на сторінках "Українського історичного журналу" в 60-х роках XX ст. (І.П.Крип'якевич, І.Д.Мишко).

Вливішим до нашій тематики проблемам присвятили свої роботи такі українські вчені: В.Д. Варан, О.І.Гуржій, Я.Дашкевич, Я.Д.Ісаєвич, І.П.Крип'якевич, Г.Півторак, П.П.Толочко.

Серед зарубіжної україністики виділяється фундаментальне дослідження О.Пріцака "Походження Русі".

Останнім часом в'явилась низка статей, присвячених проблемам етнічної свідомості, в яких розглядається насамперед самосвідомість національна (В.Жмир, В.Євтух, В.Лісовий, Л.Шкляр).

Аналіз наукової літератури засвідчує постійний інтерес вчених на протязі двох сторіч (XIX-XX ст.) до різних аспек-

тив складної проблеми походження та розвитку східнослав'янських етносів, їх державності. Однак спроби вивчення письмових джерел саме з огляду на самосвідомість українців не було, хоча відомо, яке непересічне значення має дослідження самосвідомості етносу для розв'язання таких фундаментальних етнологічних проблем, як питання етногенезу та етнічної історії українців.

Джерельна база дослідження складається з вітчизняних письмових джерел:

- літописів та історичних творів ("Повість временних літ", Київський, Галицько-Волинський та інші літописи за Лаврентіївським та Іпатіївським зводами, Новгородські та інші літописи, складені на території Північно-Східної Русі, Густинський, Київський, Львівський, Острівський літописи, так звані Відорусько-Литовські та козацькі літописи, "Київський огляд" тощо);

- законодавчих актів та юридичних документів ("Руська правда", давньоруські князівські устави, жалувані, купчі, дарчі, мінові грамоти, документи вальних сеймів та повітових сеймиків, матеріали судів та церковних братств тощо);

- літературних пам'яток ("Слово о полку Ігоревім", слово "О законе і благодаті" митрополита Іларіона, "Повчання" Володимира Мономаха, давньоруські повісті, поетичні твори С.Ф.Кльоновича, Ю.Дрогобича, П.Русина, С.Пелакіда та інших);

- полемічної літератури XVI - початку XVII сторіччя ("Ключ царства небесного" Г.Смотрицького, "Апокрисис" Х.Філадельта, твори Клірика Острівського, "Престорога", "Тренс" ("Плач") М.Смотрицького, твори І.Вишенського, "Памідсія" ("Книга оборони") В.Копистецького та інші).

Використані також описи іноземних мандрівників, що доповнюють відомості вітчизняних письмових джерел.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше у вітчизняній науці спеціально досліджується етнічна самосвідомість українців періоду середньовіччя. Доведено, що саме цей період був в етногенетичному плані найважливішим етапом етнічної історії українців - часом формування етнічної самосвідомості русів й українців (X- XII століття) та часом трансформації етнічної самосвідомості українців в самосвідомість національну (кінець XVI - початок XVII століття). У відповідності до динаміки етнічної самосвідомості українців вперше в дисертації виділені ключові моменти її розвитку.

Специфіка дослідження викликала й специфічність використання джерельної бази. Нею стали середньовічні письмові джерела, використані в оригінальному прочитанні з позиції виявлення етнічності.

Наукова новизна конкретизується у таких основних положеннях, що вносяться на захист:

- етнічна самосвідомість є одним з головних складників етнічної спільності;
- досліджене коло історичних джерел дає підстави для осмислення процесу розвитку етнічної самосвідомості українців (русів);
- загальна етнічна самосвідомість на протоукраїнських землях формувалась на багатоплемінній етнонімічній основі;
- як свідчить система етнонімів та етнопонімів, загальна етнічна самосвідомість на протоукраїнських землях проявилась у XII - XIII ст.;
- етнічне ядро українців (русів) в XII- XIII ст. скла-

дало населення Середньої Наддніпряни;

- письмові джерела середньовіччя дозволяють виділити ключові моменти в процесі розвитку етнічної самосвідомості українців (русів) X - першої половини XVII ст.

а) X - XIII ст. - формування загальної етнічної самосвідомості на руській основі;

б) кінець XVI - перша половина XVII ст. - зародження основ національної самосвідомості;

Хронологічні рамки дослідження зумовлені його метою та завданнями: виявленням письмових джерел, що надають матеріал для дослідження процесу розвитку етнічної самосвідомості українців від початків писемності (X століття), включаючи такі вузлові періоди в розвитку самосвідомості українців як формування загальної етнічної самосвідомості на протоукраїнських землях (X- XIII століття), зародження української національної самосвідомості (рубіж XVI - XVII століть).

Апробація роботи. Результати дослідження обговорювалися і рекомендовані до захисту на засіданні відділу етнології Інституту мистецтвознавства, фольклористики і етнології ім.М.Т.Рильського НАН України.

Основні положення дисертаційної роботи апробовані на ряді міжнародних наукових конференцій: "Етнографічна спадщина і національне відродження" (Київ, 1992), "Максим Рильський і світова культура" (Київ, 1995), на Третньому міжнародному конгресі українознавців (Харків, 1996).

Методологічною основою дисертації стало використання принципу історизму для аналізу вітчизняних та іноземних письмових джерел. Відновлення основних рис процесу формування та розвитку етнічної самосвідомості українців здійснюва-

лося за допомогою порівняльно - історичного, історико- типологічного та ретроспективного методів. При виявленні окремих компонентів етнічної самосвідомості були використані елементи структурного аналізу. Теоретичною основою дисертації є праці у галузі етнології, історії, мовознавства, що торкаються теорії етносу, зокрема - етногенезу й етнічної історії українців.

Практична цінність дослідження. Матеріали дисертації можуть стати основою для розв'язання таких фундаментальних етнологічних проблем як визначення часу, коли український етнос можна вважати сформованим, виявлення періодизації етнічної історії українців, простеження розвитку етнічної самосвідомості на окремих етапах етнічної історії. Результати цих наукових розвідок можуть стати основою для написання відповідних розділів до етнічної історії України, та українського джерелознавства. Ряд статей з даної проблематики дисертантом вже написані до "Етнографічної енциклопедії України", що нині готується відділом етнології ІМДБ ім. М.Т.Рильського НАН України.

Структура дисертації побудована за проблемно-хронологічним принципом. Робота складається з вступу, трьох розділів, висновків, бібліографії та додатків (карт).

Основний зміст дисертаційної роботи.

У вступі обґрунтовуються актуальність, новизна дослідження, визначається його мета й завдання, теоретичні засади та методологічні принципи, висвітлюється ступінь розробленості теми.

Перший розділ "Формування та розвиток етнічної самовідомості українців (русів) в X - першій половині XIV ст."

окладається з трьох параграфів. Перший присвячено загальному огляду письмових джерел, що містять дані про динаміку розвитку етнічної самосвідомості.

Виходячи з усталеного наукового положення про те, що етнічна самосвідомість проявляється, насамперед, через етнонім - самоназву етнічної спільності, - в другому параграфі - "Етнонімія давньоруського літописання як відображення процесу формування самосвідомості українського етносу" - основна увага зосереджується на трансформації змісту етнонімів, котрими позначали східнослов'янські етнічні спільності, що проживали на території сучасної України і були зафіксовані письмовими джерелами.

Як свідчать письмові пам'ятки та спеціальні дослідження, найдавнішим ім'ям українського народу була назва "русь" ("русин"). Вона побутувала серед східного слов'янства ще до появи у них писемності. Літописець констатує, що термін "Русь" замінив слово "Поляни", отже він використовувався як етнонім для цього союзу племен.

Етнотериторіальне утворення з центром в Києві, що виникло на території Середньої Наддніпрянщини і мало назву "Русь", наприкінці VIII - початку IX століття став осередком формування нової етнічної спільності. Поява цього ранньодержавного утворення стала важливим чинником консолідаційних процесів східного слов'янства. Вихід Русі на міжнародну арену позначився на формуванні загальноруської (в рамках держави Аскольда) етнічної свідомості, адже по відношенню до інших держав (отже, і до інших етносів) Русь виступала цілісним утворенням, сприймавшись сусідніми народами однорідно в етнічному відношенні спільність. Наприклад, літописно розпо-

відає про похід князя Ігоря у 941 році на Царград: "Игорь со-
вокупи вся многы Варягы. и Русь и Поляны. и Словъны и Кривичи
и Тиверцы и Печенъги ная... поиде на Гръки... послаша къ
Роману глаголюще се идутъ Русь. и Печенъги наяли суть себъ."
Під час збирання дружини на території Київської держави ще
згадуються поляни, словени, кривичі та інші "племена", а за
межами держави, всіх їх сприймають вже як єдине ціле утво-
рення аналогічне болгарам, грекам, печенігам.

Спілкування з іншими народами внутрішньо консолідувало і
єднало населення Київської Русі. Протиоповнення себе іншим
етнічним опільностям (за принципом "ми - вони") сприяло фор-
муванню власної (державної та етнічної) самосвідомості.

Виявлена нами динаміка вживання назв "літописних пле-
мен" відтворює своєрідність етнічних процесів, що відбува-
лись в середньовічний період серед населення Київської дер-
жави.

Так, згадувані літописами етноніми - *поляни, древліани, хорвати, тиверці* вживались до середини X ст.

Частина іншого утворення - *сіверян (сіверці, сівера)* -
зберегла свою назву до половини XI ст., при тому що Сіверсь-
ке Подніпров'я опинилось під впливом Києва ще в IX ст.,
відрау після звільнення від влади Ховарського каганату,
відтоді сіверське населення верхньої Наддніпрянщини поступо-
во переймає назву русів, втрачаючи колишній етнонім.

Аналогічна етнонімічна трансформація характерна і для
Волині. "Повість..." згадує більш давнє праслав'янське ім'я
населення Волині - *дуліби*, яке тоді було племенною назвою.
В X ст. в літописах зустрічаються дві інші назви - *бужани і*
волиняни. В другій половині XI ст. маємо літописну згадку про

Волинь, як назву краю та відповідний крайнонім - волиняни. А в XIII ст. з'являється назва "Поділля". Саме тоді - у XII - XIII ст. - утворювалися етнотериторіальні одиниці ("землі"), що формувалися переважно на основі колишніх етноплеменних утворень. Прямої залежності тут не було (оскільки на племенних територіях сіверян (сіверців, сівери), наприклад, утворилися землі Переяславська і Чернігівська, в той час як Київська земля охоплювала полянські і древлянські території), проте історики так чи інакше пов'язують формування земель з колишнім племенним самоуправлінням. Саме в цей час в XII - XIII ст. сформувалися Волинська та Галицька землі.

Назва "уличі" згадується джерелами два рази - наприкінці IX ст. та на початку X ст. Це етноплеменне утворення Південного Подніпров'я, як і інші було під владою київських князів і входило до складу Київської Русі.

Близькі в культурному відношенні "літописні племена", утворивши єдину державу, набувають спільних етнокультурних рис і загальної етнічної самосвідомості. Ці процеси підсилювалися міграцією населення Київської Русі, в тому числі пов'язаною з воєнною стратегією Володимира Святославича. Адже він "нача ставити городи по Деснѣ и по Суотрѣ и по Трубешевѣ и по Сулѣ и по Стугнѣ и нача порубати мужи лучши от Словен и от Кривичѣ и от Чюди и от Вятичѣ и от сихъ насели и грады и бѣ бо ради от печенѣгъ и бѣ воюясь о ними и одолая юмъ". Таку політику проводили й інші київські князі.

Отже, протягом існування Київської держави та в період феодалної роздробленості назва "Русь" поступово поширюється на Південно - Західні її землі, що відбиває консолідаційні процеси серед різноетнічного населення цих територій: те, що

племінні назви вживались південно-руськими літописцями стосовно Північно-Західних та Північно-Східних територій Русі майже до середини XII ст. свідчить про розбіжність між державною свідомістю верхівки суспільства і народною етнічною самосвідомістю. Наявність цієї різниці пояснює той факт, що в літописних джерелах назва "Русь" вживається в декількох значеннях. По-перше, це етнонім і етнотопонім по відношенню до власне полянських земель (Київська земля). На момент утворення Київської Русі ця назва означала і землю, і народ, що на ній проживав, і державу. Друге значення, в якому вживається назва "Русь"- етнонім, який позначав уже в XII-XIII ст. населення усіх Південно-Західних земель. По-третє, політонім, в якості якого частіше виступало словосполучення "Русьская земля" (або "Вся Русьская земля"), що повинно було позначати "вотчини" (землі, що знаходяться у володінні) руських князів. Характерно, що саме в цей час (початок XIII ст.) суздальці не вважали себе "русов". Літописець Переяслав-Суздальський не тільки розрізняє Переяслав руський і Переяслав-Суздальський, а й Русь з Північно-Східними землями.

В параграфі третьому - "Трансформація змісту етнотопоніму "Русь" в літописах" - аналізується уявлення літописців про рідну землю, котрі в етнології вважаються одним важливих компонентів етнічної самосвідомості. Такі уявлення тісно пов'язані з етнотопонімом - назвою етнічної території. Поняття "народ" на той час було невід'ємним від поняття "рідна земля", на якій цей народ жив. Такий зв'язок був настільки міцним, що племена, як правило, носили назви, котрі характеризували місцевість в якій вони проживали.

Спираючись на літописні дані і залучивши для порівняння

зарубіжні письмові джерела даного періоду (зокрема польські середньовічні хроніки), а також використовуючи останні археологічні та лінгвістичні дослідження, в дисертації в загальних обрисах визначається етнічна територія, відома тоді під назвою "Русь". Ядром Руської землі була Середня Наддніпрянина (Київщина, Чернігівщина, Переяславщина) і саме на цій території проживало населення, що склало ядро українського етносу. До етнічних земель русів у XII - XIII ст. входили також: Галицько-Волинські землі (з Червенськими "градами" і "Берестьем"); Турово-Пінщина. Щодо сходу та південного сходу, то давні письмові джерела не дають підстав до точного визначення "руських" етнічних кордонів. Достеменно відомо лише, що до руських міст зараховувались Торческ, Канів, Треполь.

В параграфі першому другого розділу - "Розвиток етнічної самосвідомості українців в другій половині XIV - першій половині XVII століття" характеризуються групи письмових джерел (літописи, історичні твори, актові матеріали, пам'ятки літературної творчості, полемічна література) в контексті особливостей політичного та культурного розвитку українських земель в даний період, що позначилися на особливостях структури етнічної самосвідомості українців.

Серед актових матеріалів XIV - першої половини XVII ст. виділяються такі основні групи: книги Литовської та Польської метрик, законодавчі акти, жалувані, купчі та мінові грамоти, документи сеймів та повітових сеймиків, матеріали судів, устава, інвентарі, люстрації. Названі групи документів мають неоднакове значення для вивчення етнічної самосвідомості українців.

Змістовний матеріал містять судові документи: скарги,

слідства відповідальних осіб тощо. Ця частина документів дає важливий матеріал для вивчення характеру, масовості народних рухів в Україні кінця XVI - першої половини XVII ст. Серед документів, що характеризують майнові відносини, найбільший інтерес становлять ті дарчі, мінові, жалувані грамоти та устави, що характеризують братський рух в Україні наприкінці XVI - на початку XVII ст.

Актові документи дають матеріали до вивчення етнічної самосвідомості перш за все середніх верств населення, в основному шляхти та почасти козацтва. Вони були видані в численних збірниках актових матеріалів таких як "Архив Юго-Западной России" (К., 1859-1914 гг.), томи якого містять документи до історії православної церкви в Україні, акти про Унію, полемічні твори, постанови дворянських провінційних сеймів, акти про козаків, акти про походження шляхетських родів в Україні, різноманітні документи про економічні та юридичні відносини в Україні тощо; в "Актах, относящихся к истории Западной России, собранных и изданных Археологическою Комиссиею" (СПб. 1846 - 1853 гг.), в збірці "Акты, изданные комиссиею учрежденною для разбора древних актов в Вильне", (СПб., 1845-1859 гг.), в збірнику "Жерела до історії України-Русі", що видавало товариство імені Т.Г. Шевченко у Львові (1895- 1919 рр.), який містить акти про козаків, люстрації королівських і шляхетських маєтностей, рішення повітових шляхетських сеймиків.

Інформативністю виділяються літературні пам'ятки XVI - першої половини XVII століття. Зокрема, поетичні твори С.Ф. Кльоневича, В.Дрогобича, П.Русина, С.Педакіда та інших, історично-мемуарна проза тощо. Особливо важливим джерелом для

дослідження етнічної самоосвідомості в полемічна література XVI - початку XVII сторіччя («Ключ царства небесного» Г.Смотрицького, "Апокрисис" Х.Філалета, твори Клірика Острозького, "Престорога", "Тренос"("Плач") М.Смотрицького, твори І.Вишенського, "Палідонія"("Книга оборони") З.Копицецького та інші.

Параграф другий присвячений аналізу етнотопонімів та народих уявлень про етнічну територію, а також еволюції змісту понять "Русь", "Мала Русь", "Україна".

В народій свідомості етнічна єдність тісно пов'язана з єдністю територіальною і знаннями та уявленнями про свою етнічну територію - тобто місце проживання свого народу. Основи таких уявлень зачатковувались в українців ще у XII-XIII ст. В XIV - на початку XVII ст. відбувалось закріплення цих понять в народній свідомості, незважаючи на розчленованість українських територій між різними державами. На XVI ст. складалась крайова система поділу українських етнічних земель, локалізувались окремі історико-етнографічні регіони та сформувалась відповідна їй регіональна (крайова) самоосвідомість. В актових матеріалах, полемічній літературі, літописах широко вживаються назви різних країв: Поділля ("Podolia", "Подольская земля"), Полісся ("Польсьє"), Волинь, Україна та Підгір'я ("Ukraina, Podgrze"), Буковина ("Буковиньє").

Поряд з цим зберігається власна, спільна для всіх етнічних земель українців назва, упадкована в часів Київської Русі - "Русь". Аналіз вітчизняних письмових джерел дає підстави для висновку про те, що у цей період, як і раніше, термін "Русь" функціонує на українських землях в якості етноніма ("Русь" або "Русин") та етнотопоніма.

Наприклад, у відомому творі "Ключ царства небесного" (1587 р.), зверненому до княжича Олександра Острозького, Герасим Смотрицький називав його спадкоємцем влади на Русі: "В ней же истинный наследник и властный потомок ваша княжеская милость есть еси и на мѣсте оных великославных и многоолавных предков своих наступаает".

Автор двох "Описів" адресованих Іпатію Потію, як одному з організаторів церковної унії, Клірик Острозький згадує цілу низку сусідніх народів: "русь, москва, грекове, полячи, влоши, нѣмци".

Освічений шляхтич Іван Загоровський в своєму "Заповіті" (1577 р.) наказує навчати дітей рідній "руській" мові та письму.

В "Грамоті Київського митрополита Мисаїла" (1476 р.) народ митрополії (мались на увазі тільки південно-руські землі, адже в 1416 р. Київська митрополія роз'єдналась з Московською) називається "руським", а мова "словенською".

Волинські дворяни називали себе "народом руським" в постанові провінційного сейму в м. Луцьку (1632 р.): "...nas wszystkich, narod Rusky." Україна в цьому ж документі називається "Russia".

В письмових інструкціях своїм послам, волинські дворяни на початку XVII ст. виступали за скасування унії, поновлення прав православної церкви, повернення православним монастирам їх маєтностей та припинення релігійних утисків, а також просили дозволу писати документацію (декрети для Київського, Волинського, Брацлавського та Чернігівського воєводств) рід-

нов "руською" мовою: "...characterom Ruscim pisane...".

В полемічній літературі, зокрема, в "Синописі" (1632 р.) українські землі називаються "Руссо", а українці "народом Руським", "Руссо". При чому в короткому описі історії православної церкви, етнонім "Русь" ("Rus") використовується по відношенню і до населення Галицько-Волинського князівства (XII-XIII ст.).

В листі Супрасльського архімандрита Серія Кимбара до Київського митрополита Макарія II (біля 1536 р.) українці теж називаються "русь", їх мова - "словенська", а українські території - "Русь".

Православна церква, як і православна релігія в Україні називаються "руськими". Наприклад, в доповідні возного Войцєка Яблонського про огляд луцьких церков 25 квітня 1583 року говориться: "...былемъ на справе попочъ Рускихъ тутъ в месте Луцкомъ, съ которыми ходиль до Церковъ Рускихъ, то есть Дмитровское, Троецкое, Михайловское".

В численних розповідях, записаних Петром Могилкою частогуго ототожнюються поняття "русин" та "православний": "православнимъ, се есть Руси"; "Русь и иновѣрныхъ".

Стереотип: "русин- православний, поляк- католик" закріпився настільки сильно, що ці назви використовувались як синоніми. В слідстві возного по жалобі льондаа Луневського в Луцьку в 1582 р. на вторгнення до католицького костьолу православних та їх безчинств говориться: "...пыталь ихъ князь Кустошь тыми словы: для чого дей вы, будучи Русь, межю собою жадного радцы не маючи Лях...".

Вживання цього терміну для позначення народу Південної Русі, його мови та релігії, засвідчує його широке побутування

як на офіційному, так і на побутовому рівнях.

Характерним являється той факт, що не тільки вітчизняні письмові джерела називали українські землі "Руссю", а й зарубіжні, зокрема свідчення іноземців, що мандрували по Південно-руських землях (П'єро Карпіні, Річмонд Левассер де Боплан, Жильбер де Лянуа).

В третьому параграфі досліджуються уявлення людей про рівні етнічні спільності.

До цих уявлень відносяться думки щодо природи походження етнічних спільностей, їх ієрархічної системи, основних ознак, котрі відрізняють один народ від іншого. Природно, що на той час власний народ ставився в центр розмаїтого етнічного світу. На племінному етапі розвитку етнічних спільностей міжетнічне порівняння проводилось за принципом: "ми-воми", який продовжував побутувати впритяз до XVII сторіччя.

Термінологія для позначення етнічних спільностей, що вживалась письмовими джерелами, тоді ще не набула визначеності. Як синоніми вживались слова "плем'я", "род" (" ми от рода Рускаго" казали послы Олега в Царєграді; про радимичів літописець вважав за необхідне повідомити, що "...быша же Родимичи от рода Ляховъ и приведше ту ся вселища и платять дань в Русь..."), "язик" (" і се оуть инии язць иже дань дають Русь"), а також зустрічається стійкі словосполучення типу "синове Йамсилеви", "родомъ Оугринь", "родом сиріанини", "родомъ Грѣцинь", що позначають етнічне походження однієї окремої людини, або ж групи людей. Слова "синове" та "родом" показують, що етнічна спільність уявлялась тоді як давня спорідненість всіх членів етносу, яка часто пов'язувалась з походженням від одного предка (епоніма).

Згодом архаїчні уявлення про походження від одного предка (наприклад, походження слов'ян від Афета, а радимичів та в'ятичів від братів Родима та Вятка) замінюється ідеєю спільності походження від "давніх предків, отих старобутніх русів" та спільністю історичної долі всього народу (Самійло Величко).

Широка ретроспектива розселення слов'ян у Європі, що розгортається в "Повісті...", відкриває світ етнічної ієрархії в уявленнях літописця. Це насамперед окремі "племена" ("Вятко съде своимъ родомъ"), що складають слов'янську спільноту, до якої належать угорці, чехи, хорвати, морави, поляни, древліани, дреговичі, та ін. Кожне окреме "плем'я", відрізнялось від інших своїм походженням, мовою ("языкъ свои"), звичаями, законами, усними переказами та легендами: "имъхуть бо обычаи своя и законы отцы своихъ и предания кожно своя народовъ".

В розділі третьому "Біля витоків національної свідомості українців" простежується розвиток патріотичних почуттів та тісно пов'язаних з ними етнічних інтересів, котрі літописами та поетичними творами подавались від спрощеної констатації до їх визнання як одного з важливих факторів життєдіяльності етносу.

Параграф перший присвячений вивченню системи проявів патріотичних почуттів українців (русів) в X- першій половині XIV століття.

Рівень суспільної свідомості на даному історичному етапі, коли етнографічні знання ще не відокремилися від історичних та географічних знань, не дозволяє говорити про усвідомлення народом своїх інтересів як етнічного цілого. Пиль-

мові джерела нерідко фіксують ознаки групових та індивідуальних інтересів серед князівської верхівки та вищого духовництва. Тим не менш, процес формування уявлень про етнічні інтереси вже простежувався. В багатьох літописах присутнє свідчення почуття патріотизму, яке виявлялося у зв'язку з двома основними мотивами: осудом міжусібної боротьби руських князів та їхнім закликм до єднання проти кочових племен, що розорявали Батьківщину.

В другому параграфі простежуються різні прояви патріотизму, що був притаманий українському суспільному життю XVI - першої половини XVII ст.

У цей період українська етнічна спільність вже сформувалась, зокрема такі її компоненти як мова, традиційно- побутова культура, етнічна самосвідомість. Остання набула інших, нових форм. Вони виявились не тільки у візантійській причетності до свого народу, а й в усвідомленні відповідальності за збереження його самобутності. На перших етапах ця тенденція проявилась більшою мірою серед освіченої частини суспільства (українських феодалів, духовництва, міщан та інтелігенції), на наступних - поширюється на все населення.

Етнічна самосвідомість у той час проявлялася, в тому числі через суспільні рухи і організації (братства), що були осередками збереження "руської віри", а відтак - звичаїв, мови і взагалі національної самобутності українського народу. Можна стверджувати, що вже у цей період відбувалось зародження самосвідомості української нації.

У Висновках формулюються положення, що узагальнюють основні ідеї дисертаційної роботи, визначаються подальші перспективи дослідження проблеми формування та розвитку етнічної

самосвідомості українців.

Рівноманітні джерела середньовіччя (літописи, літературні пам'ятки, актові матеріали, полемічна література, описи іноземних мандрівників тощо) дають достатній матеріал для виявлення витоків етнічної самосвідомості слов'янського населення Київської Русі й українців періоду середньовіччя, осмислення їх природи, закономірностей проявів та характеристики тенденцій розвитку. Вони дозволяють уточнити і конкретизувати ряд положень усталеної в етнології теорії етносу.

Етнічна самосвідомість, будучи найважливішою складовою етносу, відтворює консолідаційні й інтеграційні процеси східного слов'янства, започатковані на Середній Наддніпрянщині (Русі) довкола Києва, як і консолідаційні процеси українства, що мали витoki на тих же землях. Характер вияву етнічної самосвідомості віддзеркалює не тільки внутрішні процеси їх єднання, а й історичну етапність розвитку українського етносу, а відтак і української нації. Обраний для дослідження період (X - XVII ст.) можна вважати одним з найважливіших в етнічній історії українців, включаючи всі головні її етапи: від етногенезу до націогенезу, від формування етнічної самосвідомості до формування національної самосвідомості.

Спільна етнічна самосвідомість на протоукраїнських землях формувалася на багатоплеменній етнімічній основі, чітко проявившись вже у XII-XIII ст. через поняття "Русь".

Письмові джерела дозволяють виділити ключові моменти формування й трансформації етнічної самосвідомості українців: X - XIII ст. - формування загальної етнічної самосвідомості на руській основі; XVI - перша половина XVII ст. - зародження української національної самосвідомості.

У "Додатках" представлені карти, що ілюструють розселення східнослов'янських племенних союзів VIII - X ст., етнічний та державний розвиток протоукраїнських земель в VIII-XIV ст.

Основні положення дисертації викладені в таких публікаціях автора:

1. Етнічна самосвідомість українців (за літописами Самовидця, С.Величка та Г.Граб'янки).// Народна творчість та етнографія.- К.,1994.- №1.

2. Формування та розвиток етнічної самосвідомості українців (руси) X- першої половини XVII ст.//Ідея.- К.,1994.- №2.

3. Формування етнічної самосвідомості українців (деякі підходи до вивчення проблеми в радянській історіографії).// Республіканська науково-теоретична конференція "Етнічна самосвідомість і національна культура". Тези доповідей і повідомлень.- К.,1991.

4. Деякі підходи до вивчення етнічної самосвідомості українців XIV-XVII століть.// Міжнародна наукова конференція "Етнографічна спадщина і національне відродження". Тези доповідей. - К.,1992.

5. Етноніми та етнотопоніми в народних уявленнях українців XIV- першої половини XVII ст.// Міжнародна наукова конференція "Макоєм Рильський і світова культура в погляду сучасності". Тези доповідей.- К.,1995.

6. Етноніми давньоруських літописів (X - XIII ст.)// Матеріали IV Міжнародної археологічної конференції студентів і молодих вчених.- К.,1995.

7. Етнотімія давньоруського літописання як відображення процесу формування етнічної самоосвідомості українського етносу. // III міжнародний конгрес україністів. Матеріали доповідей. - Харків, 1996.

Orlovskaya O.N.

The formation and the Development of the Ukrainian's (Rus's) Ethnic Self-Identification during Xth- first half XVIIth centuries.

The dissertation is presented for obtaining a scientific degree of the Candidate historical sciences in speciality 07.00.05 - ethnology, Ukrainian Academy of Sciences, Institute of National Relations and Politology, Kyiv, 1996.

The dissertation is a manuscript contain such principal theses and conclusions:

(1) the ethnic self-identification is a one of the most important characteristics of the ethnos;

(2) the historical documents wich were explored give us matirials for understanding of Ukrainian's ethnic self-identification development proeses;

(3) the formation of the common ethnic self-identification was based on the poly-tribal ethnonimical (ethnic lable) bases in the protoukainian's landes;

(4) the basis of the national self-identification was appiared on end XVI - first harf XVII century.

Орловская О.Н.

Формирование и развитие этнического самосознания украинцев (русов) в X - первой половине XVII ст. (источниковедческое исследование).

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.06 - этнология, Институт национальных отношений и политологии, Киев, 1996.

Диссертацией является рукопись. Основные положения и выводы, содержащиеся в диссертации:

- этническое самосознание является одним из основных компонентов этнической общности;

- круг исследованных источников предоставляет возможность для фундаментального анализа процесса формирования и развития этнического самосознания украинцев (русов);

- изученные этнонимы и этнопонимы древнеруського летописания дают возможность утверждать, что основы единого этнического самосознания украинцев были заложены в X - XIII веках;

- истоки национального самосознания украинцев относятся к рубежу XVI- XVII вв.

Ключові слова: етнічна самосвідомість українців, етнонім, етнопонім, етнічна історія України.

Підп. до друку 01.11.96. Формат 60x84/16. Папір друк. Офс. друк.
Ум. друк. арк. 1,63. Ум. фарбо-відб. 1,63. Обл.-вид. арк. 1,0.
Тираж 100 пр. Зам. 199. Безкоштовно.

Віддруковано в Інституті математики НАН України
252601 Київ 4, МСП, вул. Терещенківська, 3

436372

AB 36.123